

TÜRKİSTAN'DAN TUNCELİ'YE KURBAN İNANCI

Sacrifice Faith from Turkistan to Tunceli

Yrd. Doç. Dr. Yusuf ARSLAN*

ÖZ

Toplumdan topluma kurbanla yüklenen anlam, kurban kesim şekli, kurban sunuları değişiklik gösterse de, çoğunlukla her dinde ve gelenekte kurban, günahlardan arınma, tövbe, şükür gibi amaçlarla yapılmaktadır. 4000 yıllık bir tarihe sahip olan Türklerin gelenekleri incelendiğinde, kurban kesme ritüelinin eskiden beri sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. İslamiyet'e dâhil olduktan sonra Türklerin kurban ritüellerinde bazı değişimler yaşanmıştır. Bazı ritüeller uygulamadan kalkarken bazıları yaşatılmıştır. Örneğin, eski Türklerde kurbanların başında gelen at, İslamiyet ile birlikte yerini koç, koyun, keçi, sığır gibi hayvanlara bırakmış ve at kurban etme geleneği unutulmuştur. Bununla birlikte, Şaman ayinlerinde kurban kesilmesi, mum yakılması geleneğinin Alevilerin cem ritüeli vesilesiyle olduğu gibi yaşatıldığı görülmektedir. Günümüzde, Aleviler arasında, eski Türk geleneği, göreneği ve dinine ait motifler canlı şekilde izlenebilmektedir. Örneğin, Aleviler İslam'ı benimsemiş olmalarına karşın, İslam ile beraber eski Türklerin şaman/kam inancı, kopuz eşliğinde ibadet etme, sema, kadın/erkek bir arada ibadet etme, atalar kültü, dağ, ağaç ve nehirlerle kutsallık atfetme biçimindeki inançlarını terk etmemişlerdir. İbadet dillerini de olduğu şekliyle, yani Türkçe olarak korumuşlardır. Alevilerin kurban ritüelleri, kimi değişimlere uğramışsa da, eski Türklerdeki birçok ritüeli bünyesinde korumuştur ve Aleviler yüzyıllardır eski Türk geleneklerindeki şekliyle kurbanlarını kesmişlerdir. Bu makalede, eski Türklerdeki kurban ritüelleriyle Tunceli Alevilerinin halk inançlarındaki kurban ritüeli karşılaştırılmış, benzerliklerin tespitine çalışılmıştır. Araştırma, nitel araştırma yöntemine göre gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın verileri, 2015-2016 yıllarında Tunceli ve ilçelerinde, ziyaret yerlerinde yapılan yüz yüze mülakatlardan elde edilmiştir. Toplam görüşmecisi sayısı sekiz olup görüşmeciler Tunceli il nüfusuna kayıtlıdır. Araştırmanın verileri, eski Türklerin kurban pratikleri ile Tunceli Alevilerinin kurban pratiklerinin dayandığı ortak bir geleneksel temel yapı olduğunu göstermiştir. Bir başka ifadeyle, Alevilerin kurban sunu/sungusu pratiklerinde, eski Türk geleneklerinin önemli oranda korunmuş olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Tunceli, eski Türk gelenekleri, Alevilik, kurban inancı, eski Türklerde kurban ritüelleri.

ABSTRACT

Sacrificing is performed in every religion and tradition with the aims of purifying from the sins, for repentance and gratitude though the meaning attributed to sacrifice, way of beheading the sacrifice and sacrifice presentations vary from one society to another. When 4000 year old Turkish traditions are examined, it can be understood that sacrificing ritual has been maintained since ancient times. The sacrificing rituals of Turks changed after they converted into Islam. While some rituals were abolished, some others survived. For instance, horse, which was the main animal of sacrifice in ancient Turks, gave way to such domestic animals as goat, sheep, ram and cattle; and horse sacrificing tradition was forgotten. However, it is seen that sacrificing tradition in shaman rituals has been survived as old times with cem ceremonies of Alevi. Today, among Alevi, ancient Turkic traditions, customs and motives of religion can be observed alive. For example, although Alevi accepted Islam as a religion, they did not give up their faiths in the form of referring holiness to ancestors cult, mountains, trees and rivers; and worshipping in sama form with men/women together; and accompanied with some musical instruments such as kopuz, as ancient beliefs of Turks of shaman/kam. They preserved their prayer language as Turkish like ancient times. Although sacrificing rituals in Alevi changed in some regions, they preserved many rituals of ancient Turks in their body; and they sacrificed oblations in the same way as they did for centuries. In this paper, sacrificing rituals in ancient Turks and sacrificing rituals in public faith of Tunceli Alevi have been compared and similarities have been tried to be evaluated. The study was carried out according to qualitative research methods. The data obtained from the study were attained from face to face interviews performed in holy places in Tunceli and its provincial towns in the years 2015-2016. Total number of interviewees was eight; and all of them are registered to Tunceli province population office. The data of the study showed that both sacrifice practices of ancient Turks and Tunceli Alevi are based on common traditional basic structure. In another words, it was understood that ancient Turkic traditions were preserved significantly in the sacrificing presentation practices of Alevi.

Key Words

Tunceli, ancient Turkic traditions, Alevism, sacrifice faith, rituals of sacrifice in ancient Turks.

* Batman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi, Batman/Türkiye, dryusufarlan@gmail.com

Tunceli, Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesinde çok dağlık bir kenttir. İl, Yukarı Fırat havzası içinde kalmaktadır. Sık ormanları bulunan kentin büyük çoğunluğu dik vadi ve platolardan oluşur. 40'tan fazla aşiretin (boyun) bulunduğu Tunceli'de halkın çoğunluğu Zazaca konuşmaktadır. Yine halkın çoğunluğu Türkçe bilmekte ve Türkçe konuşmaktadır.

Tunceli bölgesi insanları İslam'ın Alevi yorumunu benimsemişlerdir. Aslı Arapça olan, Farsça ve Osmanlı Türkçesi'nde de kullanılan Alevi kelimesinin çoğulu 'Aleviyye' ve 'Aleviyyün' şeklindedir. Kaynaklarda bu kelimenin çoğulukla; (1) Ali soyundan gelenler, (2) Aliye mensup, (3) Aliye ait, (4) Ali taraftarları, gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir (Savaşır 2004:19). Hz. Ali taraftarları, Pakistan'da 'İsmaili', İran'da 'Şia/Caferi', Mısır ve Yemen'de 'Zeydi', Suriye'de 'Nusayri', Lübnan'da 'Durzi', Irak'ta 'Kakai', Anadolu'da 'Kızılbaş', 'Alevi', 'Bektaşî' gibi terimlerle ifade edilmiştir (Yaman 2006:23, Yıldırım 2010:22, Bilgiseven 1991:10). Ersal, "Alevilik Kavramlar ve Ocak Sistemi -Çubuk Havzası Örneği-" adlı eserinde Alevi kavramını bir şemsiye kavram olarak tanımlamış, Yesevîlik'ten başlayarak Kalenderi, Haydari, Vefai, Abdal, Bektaşî, Rafizi, Zındık, Işık, Torlak, Kızılbaş, Bedreddini vb. adlandırmalarla adlandırılan grupların "Alevi" şemsiye kavramının içinde değerlendirmiştir (Ersal 2016:496). Ersal bu kavramı daha anlamlı kılabilmek için Aleviliği "veli kültü" ile birlikte karizmatik şahsiyetlerin adlarına kurulu "ocak" ya da "dede

ocakları"nın etrafında teşkilatlanan Türk kültür çevresinde oluşmuş Heterodoks İslamı şeklinde ifade etmiştir (Ersal 2016:28). Alevilik, bu makalede Ersal'ın sınırlarını çizmiş olduğu anlam ve içerikte kullanılmıştır.

Alevilerin Hz. Ali, Hz. Hüseyin sevgisi dışında Şii akımlar ile ortak noktası yoktur. Aleviler bir dede ocağına bağlıdır, ibadet yerleri Cemevi, ibadet ritüelleri cem, genel ibadet dilleri Türkçedir. Kendi dillerinde ibadetlerini gerçekleştiren Alevi topluluklar da bulunmaktadır.

Aleviler Horasan'dan 11-13. yüzyılda Anadolu'ya gelmişlerdir (Melikoff 2012:211, Lyubomir 2008:12). Aleviliğin Horasan'dan başlayan yolculuğu, dede, babaların mucizevi kişiliklerini rehber alanların oluşturdukları ocak sistemi etrafında, dinsel, toplumsal, kültürel bir örgütlenmeye dönüşmüştür (Yaman 2011: 55).

Ahmet Yesevî ve Arslan Baba'nın başlattığı sufi gelenek, Hacı Bektaş, Balım Sultan ve Şah İsmail ile sistemleştirilmiş, Sarı Saltuk, Otman Baba, Gül Baba ile Rumeli ve Balkanlarda da gelişmiştir (Yörükkan 2006: 446, Yaman 2006: 22-23). Türkiye ve Balkan coğrafyası dışında İran, Irak, Suriye, Kırgızistan ve Özbekistan topraklarında da Alevi örgütlenmeleri gerçekleşmiştir (Ersal, 2016:93). Horasan'dan göç eden Alevi dervişler, gittikleri yerleri hem Türkçeleştirmiş, hem de İslamlaştırmışlar. Bu dervişlere "kolonizatör Türk dervişler" denilmektedir (Barkan 1942). Ayrıca bu dervişlere sonradan Kızılbaş, Rafizi, Babai, Haydari, Kalenderi, Bektaşî, Abdal, Işık, Torlak, Bedreddini...gibi onlarca farklı ismin

verildiği bilinmektedir. Dervişler geldikleri yer olan Horasan'dan eski Türk gelenek göreneklerinin yanında dinini de Anadolu'ya taşımışlardır (Melikoff 1996:35).

Aleviler, İslam dinini benimsemiş olmalarına karşın, İslam dini ile beraber eski Türklerin, Gök Tengri inancı, şaman/kam inancı, kopuz eşliğinde ibadet etme, sema, kadın/erkek bir arada ibadet etme, atalar kültü, dağ, ağaç, nehirlere kutsallık atfetme biçimindeki inançlarını terk etmemişlerdir. İbadet dillerini de toplumdaki topluma değişmekle birlikte olduğu şekliyle, yani Türkçe olarak korumuşlardır. Ahmet Yaşar Ocak (2015) *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri* adlı eserinde yukarıdaki benzerlikleri kapsamlı olarak ele almıştır. Anadolu Alevileri, kimi değişimlerine rağmen kurban ritüellerini de eski Türklerdeki şekliyle bünyesinde korumuş, yüzyıllardır eski Türk geleneklerindeki ritüeller ile kurbanlarını kesmişlerdir.

Anadolu halk inançlarında kurban, kanlı ve kansız olmak üzere iki farklı ritüel biçiminde sürdürülmüştür (Erginer 1997:170). Canlı kurban, koyun-koç, keçi, sığır, horoz gibi hayvanlardan oluşurken, cansız kurban ekmek, kuru üzüm, leblebi, şeker, çeşitli meyveler...vb malzemelerden oluşmaktadır. Türk kültüründe kansız kurbanı "saçı" denilmektedir. Tarih boyunca insanlar çeşitli sebeplerle Tanrıları memnun etmek ve yardımlarını sağlamak için her iki kurban türünü de adak yapmışlardır (Eröz 1977: 327, İnan 1986: 97). "Çok eski tabiat dinleri ile Mezopotamya, Anadolu, Mı-

sır, Hint, Çin, İran ve İbrani dinlerinde yılın belli aylarında dinî törenlerle kurban sunma, bayram yapma geleneği vardır. Ancak insanlık tarihinde en fazla şöhrat bulan kurban olayı Hz. İbrahim'ininkidir (Bekki 1996: 17). Bu olaydan, Kur'an'da Saffat Suresi 100-107. ayetler arasında bahsedilmektedir. Gökten inen bir koçla İbrahim peygamberin mucizevî kurtuluşu ayrıntılı biçimde anlatılır.

Toplumdan topluma, kurban kesim şekli, çerçevesi değişiklik gösterse de her dinde ve gelenekte kurban, günahlardan arınma, tövbe, şükür, kefarete gibi amaçlarla ifa edilmektedir (Gündüz 2008: 74). Zaten kurban kelimesi mana olarak da 'Allaha yaklaşmak' anlamına gelmektedir. Tarih boyunca, insanlar aşkın bir varlık ile münasebet kurabilme istek ve arzusu içinde olmuş, kurbanı da buna vesile etmişlerdir.

"Alevi inanç sistemine göre kurban geleneği çok güçlü şekilde yaşamaktadır. İnanç sistemine göre gücü yeten talibe kurban bayramı, muharrem ayı ve Abdal Musa Kurbanı olmak üzere yılda üç kurban farzdır. Ayrıca bir cem ritüelinin icra edilebilmesi için kurbanın kesilme şartı vardır. Alevi inanç sisteminde kurban "Bu dünyada durak, ahirette Burak'tır". Musahip olacaklar için kurban bu dünyada ve ahirette kurtarıcıdır". Kurban kesilmeden icra edilen tek cem ritüeli "Canbaş Lokması" ve "Koldan Kopan" cemi olarak bilinen ritüeldir (Ersal 2016:234-235).

Eski Türkler'de, kurbanı verilen isim yöreden yöreye farklılık göstermiştir. Örneğin, "Yakut Türkleri'nde

kurbana 'ıdı/ıduk' denirken, Sagayca 'ızık', Altayca'da 'ıyk', Çuvaşça'da 'irih' denmiştir" (İnan 1986: 98). Divan-ı Lügat'it Türk'te (2006:10) kurbanı 'yağış' denirken, Gagauzlar kurban'a 'Allahlık', Beltir boyu, 'Tıgır Tay', Kazaklar 'şaşuv', Kırgız ve Tatarlar 'şaşu', Moğollar 'saçu' gibi isimler vermiştir (Bekki 1996:23, Akgün 2007:142). Tunceli halk kültüründe ise yıllardan beri Gagauzların kullandığı bir kavram olan "Allahlık" terimi kullanılmıştır. Zazaca "qırvane haq" terimi, Türkçe'de "allahlık" anlamına gelmektedir. Yöreyi gezip gören araştırmacıların kurbanın yörede bu anlam ve içerikte kullanıldığını görmeleleri mümkündür.

Ünlü Türk bilimcilerden Roux (2002:250), "Türklerin ve Moğolların Eski Dini" adlı eserinde, eski Türklerde, sunguların Gök Tengri'ye canlı ulaşacağına dair inanç olduğunu belirtmektedir. Tunceli bölgesinde de bu inanış yüzyıllardır korunmuştur. "Bizim pirllerimiz 'kurban kesme' kavramını kullanmazlardı. Kesmek, kurbanın Allaha canlı şekilde ulaşmadan ölmesi anlamına gelirdi. Bizimkiler kurbanın Allah katına canlı gideceğine inandıklarından kurban yapmak [qırva kême], kurban hazırlamak manalarında düşünürlerdi" (7 nolu kaynak kişi görüşmesinden). Kurban kesme ifadesi Alevi topluluklarda genel kullanıma sahip değildir. Bunun yerine yöreden yöreye değişmekle birlikte tığlamak kavramı kullanılmaktadır. Bazı Sünni tarikatlarda da bu kullanım vardır.

Eski Türkler "kutsal gök, yeryüzü, dağ, su, kaynaklar, nehirler, ır-

maklar, yıldızlar, ateş, ocak, ağaçlar, taşlar, kayalar... için kurban sunarlardı" (Tanyu 1986:46; Akgün 2007:140). Tunceli bölgesinde de, ulu dağlar, su kaynakları, nehirler, ırmaklar, ağaçlar, kayalar; kutsal kabul edilip, yüzyıllardır kurban sunulan yerler olarak tarihî bir misyona sahiptir. Düzgün Baba, Munzur Baba yörede bu misyona sahip önemli ziyaretlerdir.

Eski Türkler'de, Gök Tengriye kurban sunu/sungusu yapmak için kurban bayramı gibi özel günlere ihtiyaç duyulmaz, doğum, ölüm, sağlık, evlilik, murat, adak, ticaret, bereket, şükür...vb. durumların hepsinde kurban ibadeti gözlenir, bir ay ile sınırlanmazdı. Örneğin, Sagay Türkleri yılın herhangi bir gününde kurban keserken, Göktürk kağanlarının farklı farklı zamanlarda Ata Mağarasında kurban kestiği, kurban kesimini birkaç gün ile sınırlamadıkları; Karluklar, Yakutlar, Gagauzlar gibi Türk boylarının da senenin değişen zamanlarında birden fazla kurban ritüeli yaptıkları bilinmektedir (Tanyu 1986:46, İnan 1986:100, Akgün, 2007:150). Tunceli yöresinde de, yılın her döneminde kurban tığlanmış, kurban sungusu birkaç gün ile sınırlanmamıştır. Hatta, kurban bayramlarında tığlanan kurbanların daha fazlası, söze konu ay dışındaki zamanlarda tığlanmaktadır. Örneğin, "Ata Kurbanı, İkrar Kurbanları, Düşkünlük Kurbanları, Cem Kurbanları, Görgü Kurbanları, Musahiplik Kurbanları, Abdal Musa Kurbanı, Birlik Kurbanı, Dardan İndirme Kurbanı, Aşure Kurbanı" (Rençber 2010: 402) gibi ritüelin icra edileceği cemlerde kurban tığlanmaktadır. Alevi inanç

sisteminde “*Cem ritüelinde kurban yüklenen anlamlar vardır: Abdal Musa Kurbanı canın, Kızıldeli kurbanı ise malın kurbanıdır. Musahip Kurbanı Ceminde [tığlanan] iki kurbandan biri ikrar, diğeri ise kardeşlik için [tığlanan] kurbandır. Dar Kurbanı Ceminde [tığlanan] kurban ise ölen kişinin cem kardeşlerine sunduğu helalleşme lokmasıdır*” (Ersal 2016:234). Bu minvalde Alevi ritüellerinin kurban merkezli ritüeller olduğunu, kurban olmadan cemin, musahipliğin olamayacağını belirtmek gerekir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Alevi inanç sisteminde “*Kurban [tığlanmadan] icra edilmeden tek cem ritüeli “Canbaş Lokması” ve “Koldan Kopan” cemi olarak bilinen ritüeldir*” (Ersal 2016:234). Alevi inanç sisteminde kurban, ritüelin gerekli bir parçası olup, onu tanımlamaktadır. Kurbanı kutsal kılan Hak için kurban edilmesi ve Ehlibeyt soyunu temsilen dede tarafından dua ile kutsanmış olmasıdır (Ersal 2016: 234). Bazı Alevi yörelerinde “*Nevruz Kurbanı, Kızıldeli Kurbanı, Gençler Kurbanı, Kızlar Kurbanı, Dikir Kurbanı, Düşkün Kurbanı*” vb. şeklinde kurban tıglama yapılmaktadır (Ersal 2011:1060). Alevi olmayan topluluklardaysa “adak” geleneği benzer bir işlev olarak görülmektedir. Yüzyıllar evvelinde, her ayından önce nasıl ki kurban tıglanıyorsa, Aleviler de her cem ritüeli öncesinde kurban tıglamakta, eski Türklerden kalma bir geleneği yaşatmaktadırlar. Bunların dışında, İslam’a inanan diğer insanlar gibi, doğum, ölüm, sağlık, evlilik, murat, adak, ticaret, bereket, şükür...vb durumların hepsinde kurban yapıldığı gözlenir. Tunceli yöresinde birkaç gün

değil, her günün kurban sunusu için makbul kabul edilmiş olması, kökenini Karluk, Yakut, Gagauz, Göktürk, Sagaylar’ın geleneklerini taklit etmelerinden, o geleneği sürdürmelerinin sonucu olabilir.

Eski Türklerde, Gök Tengri’ye sunulacak kurban sunusuna, diğer hayvanlardan daha özel bir muamele yapılması, ona şefkat ve özen gösterilmesi tarihi bir gelenek olarak Tunceli bölgesinde sürmektedir. Diğer Alevi bölgelerinde Musahiplik kurbanı için kurbanlığa özel ilgi ve alaka gösteriliyor olsa da, Tunceli bölgesinde tüm kurbanlıklarda bu uygulamanın olduğunu belirtmek gerekir. “*Babam sene içinde kurban sunacağımız hayvanı belirlerdi. Bir kere belirledikten sonra o hayvan bir yana sürü bir yana olurdu. Kırmızı kına yapar hayvanın vücuduna sürerdik, süslü bez boynuzlarına takardık, kendi yattığımız odada onu yatırırđık, bizimle uyur, bizimle uyanırdı. Ona çok iyi bakardık, otun en iyisini, suyun en temizini, yaprağın en yeşilini ona ayırırdık. Tüm köylülerde ona saygı gösterirlerdi. Birinin bostanına mı girdi, normal de kavga çıkarken, kurbanlık olduğu için sorun çıkmazdı. Çok severdik, gider alından öperdik. Sarılırdık. Onunla konuşmaya çalışırdık. Köylülerimizde bunu yapardı. Kurban günü gelene kadar bu böyle sürüp giderdi”* (8 nolu kaynak kişi görüşmesinden). “*Kurbanlık olarak ayrılan hayvana, kim ne kadar çok para teklif emiş olursa olsun satılamazdı. Eğer satılırsa büyük olay olurdu. Bakın şu kişi kurbanını satmış derler ve onu küçük düşürürlerdi. Birinin kurbanlık ayırdığı hayvana diğ-*

ri bir fiske vursaydı köyde büyük olay olurdu. Bunu yapan kişi tüm köy nezdinde küçük düşerdi. Ayıplanır, hatasını telafi edene kadar toplumdan ona baskı yapılırdı” (2 nolu kaynak kişi görüşmesinden). Hz. Peygamberin de kendi kurbanlıklarına gerdanlık taktığı ve kesim günü gelinceye kadar kurbanına özel bir ilgi ve şefkat gösterdiği bilinmektedir (Yeniçeri 2009: 34). Eski Türklerin ve İslam peygamberinin kurbanı gösterdiği özel ilgi ve şefkat (ona kötü davranılmaması, davrananların kınanması ve toplum dışına atılması gibi yükümlülükler), yüzyıllardır Tunceli yöresinde yaşatılmaktadır.

Sunu olarak seçilen kurbanın süslenmesi, eski Türklerde dikkat çekici bir gelenektir (Akgün, 2007:150). Tanrıya sunulacak kurbanın süslenmesi geleneği, Tunceli yöresinde bugünde görülebilmektedir (Fotoğraf 1).

Eski Türklerde, anlaşmazlıkların çözümünde kurban yemeği verilmekteydi. Örneğin Karluk Türkleri’nde anlaşmazlıkların çözümünde kurban yemeği verilmesi ve hasımlara kesilen kurbandan yedirilmesi bir barış geleneğiydi (Tanyu 1986:91). Karluk Türkleri’nin bu geleneği aradan yüzyıllar geçmiş olsa da halen Tunceli yöresinde yaşatılmaktadır. Tunceli yöresi insanları, kan davası, orman, mera, su, arazi anlaşmazlıkları, kız kaçırma nedeniyle çıkan problemler, cinayet gibi sebeplerle ortaya çıkan anlaşmazlıkları çözüme kavuşturmak içinde cem ritüeli ile birlikte “birlik kurbanı” denilen bir gelenek ile kurban tığlamaktadırlar. “Eskiden kavga çıktığında insanlar mahkemeye gitmez, dede çağırır, cem yapar, kurban keser, kesilen kurbanın etini dargınlara yedirerek, barıştırdırlardı” diyen 8 nolu kaynak kişi, hasımlıkların sona ermesinde cem ritüeli ile yapılan birlik kurbanı rolüne vurgu yapmaktadır. Topluluk, kendi içlerinde aşamadıkları problemleri yıllık görgüden geçerken dede huzuruna taşıyarak çözmeye çalışırlar. Bu ritüel Abdal Musa Cemi olarak Alevi inanç sisteminde yer edinmiştir (Ersal 2016:207). Yıllık görgüde tığlanan kurban “Allah için hazırladığımız kurbanın şahitliğinde hasımlığa son veriyor, çözümünü kabul ediyor ve sizinle barışıyoruz” anlamına gelir ve taraflar bu yemeği yemekle yükümlü, bu söze bağlı kalmaya mecburdurlar. Abdal Musa Ceminde masraflar gruba aittir (Ersal 2016: 206). Kurban etini ya da yemeğini yememek toplum nezdinde hoş karşılanmaz, kurbanı saygısızlık olarak görülür. O kişi ya da o aile toplum tarafından kınanır, grubun dışına itilmeye zorlanır. Eski Türk geleneklerinde, kurban etini yemeyenlerin toplum dışı edildiği kaynaklarda yazılıdır (Yuan-Ch’aopi-shi 1995: 13-44).

Bununla birlikte Tunceli yöresindeki Alevilerde eski bir gelenek olan “kurban tığlamaya davet” adlı bir gelenekten de söz etmek gerekir. Talibin kendi isteği ile gerçekleştireceği kurban tığlamaya davet, kurban sahibinin, kurban tığlamasının yapılacağı yeri ve saati eş, dost, akrabalarına bildirdiği davete denir. Kişi ve ailesine özel bir davet yapılır. Şayet kurban davetini alan kişi davete icabet etmez ise o kişi gruptan dışlanır. Araya dargınlık ve küskünlük girer. Böyle davranışta bulunan kişi, kurbanı ve kurban sahibine hakaret etmiş kabul edilir. Aynı

şekilde kurban daveti almayan kişi de bunu hakaret kabul eder ve küser. Bu durumu 2 nolu kaynak kişi “*Bir kişi kurban davetine gelmez ise yakışsız olur, o kurbanı ağır bir hakaret yapmış olur*” şeklinde açıklamıştır. Eski Türklerin kurban davetlerine toplumdaki her üye katılımı yükümlüydü ve bunun dışında kalmak veya bırakılmak kişinin artık grubun bir parçası olmadığını gösterirdi (Yuan-Ch’ao-pishi 1995: 13-44). Kurbanı özel davet ve cezalandırma geleneği tesadüfen olamayacağına göre, Türkistan’dan Tunceli’ye uzanan tarihi kültürel bir bellek ile açıklanabilir.

Şemsettin Saminin yazdığı *Kamus-ı Türkî*’de, “*Fî-sebili’llah kesilen ve Cenab-ı Hakk’a vesile-i takarrüb addolunan koyun vesair eti yenir*” ifadelerinden eski Türkler’de makbul kurbanlıklara dair bilgi verilmiştir. Koç, koyun, keçi, sığır, eski Türkler’de makbul kurbanlıklardır (Bekki 1996:14). Kur’anda Hac suresi 22/36, En’am 6/142 ayetlerinde de bunlar makbul kurbanlık hayvanlardır. Tunceli yöresinde kurbanlık, söze konu hayvanlardan oluşmaktadır. 8 nolu kaynak kişi “*Bizim kurbanlarımız ya koyun-koç, ya keçi ya da sığırdır, bunlar haricindeki hayvanlar kurban kabul edilmemektedir*” ifadesi ile bunu teyit etmektedir. Tunceli yöresinde iki yaşından küçük hayvanlar ile sakat, yaralı, hasta, zayıf hayvanlar, tavuk, horoz, kaz ördek gibi kümes hayvanları ile yabancı hayvanlar kurban kabul edilmemektedir. Anadolu’nun değişik yerlerinde yaşayan Alevilerde, örneğin Çubuk havzası Alevileri (Şah Kalender Veli Ocağı, Seyyid Hacı Ali Tura-

bi Ocağı, Seyyid Cibali Sultan Ocağı, Hacı Muradı Veli Ocağı, Hacı Mehemed Abdal Ocağı), Tahtacı Alevileri, Köse Süleyman Ocağına bağlı Çepni Alevileri kümes hayvanlarını kurban kabul etmekteyken, Tunceli yöresinde, şehir dışında yaşayanları da dahil olmak üzere kümes hayvanları kurban kabul edilmemektedir. Ersal’ın (2011; 2016:235-236-409) Çubuk yöresi Alevileri arasında musahiplik cemi ile ilgili yaptığı bir araştırmada Cebraili temsil eden horoz kesiminin bir ritüel olduğu görülmüşse de yukarıda da belirtildiği gibi Tuncelililer arasında bu uygulamaya rastlanmamaktadır.

Kurban boynuzlarını çöpe atmayıp, ev ya da ağaçlara asan Türk boyları olmuştur (Tanyu 1986:87). Tunceli yöresinde de, kurban boynuzları atılmamakta, ev, ağaç, kayaların üzerinde korunmaktadır. Özellikle Musahip kurbanında bu uygulama yapılır. Kurbanın yenen parçaları dışında kalanlar kefenlenerek gömülür. Ersal’ın (2016:413) tespit ettiği gibi, Çubuk yöresi Alevilerinde bu uygulama günümüzde devam etmektedir. “*Kurbanın eti dışında bütün kemikleri, iç organları ve ayakları kurbanlık hayvanın derisi yere serilerek içine doldurulur... Deri beyaz bir çarşafa sarılarak kefenlenir... Musahip kurbanının sabahında, musahipler ilk iş olarak hayvanların ulaşamayacağı bir yerde, insan beli hizasına kadar çukur kazarlar. Çukurun içine kefenlenmiş kurbanlık gömülür*” (Ersal 2016:413). Kesilen kurbanın boynuzlarının ulu ağaçların, yüksek kayaların ya da evlerin dış duvarlarına asılmasına kurban boynuzu asımı denir (Fotoğraf2). 4 nolu kay-

nak kişi “*dedem kestiğimiz kurbanın boynuzlarını bazen yüksek bir kayaya, bazen ev duvarına bazen bir tarla içindeki ulu bir ağaca asardı*” şeklinde çok eski bir gelenekten söz etmiştir. 4 nolu kaynak kişi, dedesinin bunu kurbanına gösterilen saygı ve hürmetin bir göstergesi olduğunu, boynuzların çöpe atılmasının günah kabul edildiğini belirtmiştir. 7 nolu kaynak kişiye “*bunu yapmanızdaki amaç nedir*” diye sorulmuş, cevap olarak “*dedelerimizden biz böyle gördük*” denilerek, bu uygulamanın atalarından öğrenildiğini ifade etmiştir. Örneğin, Tunceli'nin Nazımiye ilçesindeki Düzgün Baba ziyaretinde yüzlerce kurban boynuzunun yüksek bir kaya üzerine konularak korunduğu görülmüştür(Fotoğraf3). Mersin yöresinin köylerinde nazardan korunmak için evin duvarına koçboynuzu asılmaktadır. Aksoy (2012:18), Türkistan'ın pek çok yerinde, halkın koç boynuzlarına, koç başlı mezar taşlarına saygı gösterdiğini belirtmiştir.

Eski Türkler geyikleri kutsal kabul etmiş, Şaman elbiselerinde de geyik boynuzu resimleri nakşedilmiştir. Tunceli yöresinde de dağ keçileri/geyik de denilir, kutsal kabul edilmekte, eskiden kız çocuklarına geyik ismi konulmaktaydı ve öldürülmesi günah kabul edilmektedir (Fotoğraf4). Türkistan ile Tunceli, birbirinden çok uzak bölgeler olmasına karşın, aynı hayvana saygı gösterilmesi tesadüf ile açıklanamamaktadır. Her iki bölgenin inançlarında var olan ortak yapının Orta Asya'dan Anadolu'ya tarihî kültürel bellek ile taşındığına kuşku yoktur.

Eski Türkler'de şamanlar kurban tığlamadan önce ateş ya da mum

yakmışlar, bunun kötü ruhları kovduğuna inanmışlardır (İnan 1986:68-71). Bugün Tunceli yöresinde kurban tığlanırken çıla adı verilen bir mum mutlaka tutuşturulmaktadır (Fotoğraf 5). Diyarbakır, Şırnak, Hakkari, Van, Batman gibi yörelerde, kurban tığlanırken bu ritüele rastlanmamaktadır. Elazığ, Sivas, Erzincan, Bingöl yöreleri Tunceli'ye yakın şehirler olmasına rağmen, mum yakma ritüeli Sunni topluluk arasında görülmezken, bu şehirlerde yaşayan Aleviler kurban kesiminde mutlaka mumlarını tutuşturmaktadırlar. Bu ritüel onların sonradan ya da zorla benimsedikleri bir alışkanlık olmayıp, atalarından öğrendikleri tarihi bir ritüeldir (1, 3, 5, 6, 7 ve 8 nolu kaynak kişi görüşmelerinden). Alevilerin, İslam öncesi inançlarını korumuş olduklarının açık bir kanıtı kurban için mum tutuşturma ritüelidir.

Tunceli yöresinde kurban kanına saygı gösterilmektedir. Kurban kanı yerde bırakılmamakta, temiz bir su ile yıkanmaktadır. Bazı Alevi yörelerinde kurbanın kanı büyük bir kara kazanın içine akıtılmaktadır. Kurbanın kanını, bağırsaklarını, işkembesini ve diğer artıklarını kefenleyip, تنها bir yere, çok derin bir çukura gömmektedirler (Eröz 1980:357-359; Ersal 2016:413). Ersal'ın (2016:413-414) “*Alevilik Kavramları ve Ocak Sistemi -Çubuk Havzası Örneği-*” adlı eserinde kurban kefenlenmesi ile ilgili detaylı bilgiler ve görseller mevcuttur. Kurban kanı ve artıklarına saygı gösterilmesi ritüelinin, eski Türklerle ait olduğu kaynaklarda ifade edilmiştir (Bekki 1996: 23). Aleviler de bu ritüeli halen yaşatmaktadırlar.

İslam'ın Alevi yorumunu benimseyen Aleviler arasında, kurban kesimi ritüelinde Ehlibeyt ve 12 İmamcı etki görülmektedir.

Bu konuyla ilgili Türk Alevisi Şah Hatayi'nin bir beyiti şöyledir:

“Akıl ermez yaradanın sırrına
Muhammed Ali'ye indi bu kurban
Kurban olam kudretinin nuruna
Hasan Hüseyin'e indi bu kurban
.....
Şeriat tarikat marifete erenler
Cenneti Ala'ya hüle serenler
Muhammed Ali'nin yüzünü gö-
renler

Muhammed Mustafa'ya indi bu kurban

Aslı şahı merdan gürühu naci
Hakikate bağlı bu yolun ucu
Senede bir kurban talibin borcu
Erenler aşkına indi bu kurban
Şah Hatayem bilir mi her can
Kurbanın üstüne yürüdü erkan
Tırnağı tepsidir, kanıda mercan
On iki imama indi bu kurban”
(Erdoğan 2009: 117-118).

Bu beyit ritüel için yazılmıştır. Beyitte, kurbanı kutsal bir misyon yüklediği ve yol için önemine vurgu yapılmıştır. Beyitte, kurbanı tığlanan bir hayvan olarak değil kutsalla kurulan bir bağlantı vesilesi olarak bakıldığı anlaşılmaktadır (Ersal 2016:246). Alevi inanç sisteminde “*Bir cem ritüelinin icra edilebilmesi için bir kurbanın [tığlanması] şartı vardır. Alevi inanç sitemine göre gücü yeten talibe kurban bayramı, muharrem ayı ve Abdal Musa Kurbanı olmak üzere yılda üç kurban farzdır. Ayrıca bir cem ritüelinin icra edilebilmesi için kurbanın kesilme şartı vardır. Alevi inanç sis-*

teminde kurban “Bu dünyada durak, ahirette Burak'tır”. Musahip olacaklar için kurban bu dünyada ve ahirette kurtarıcıdır” (Ersal 2016: 234-235). “Cem ritüelinde kurbanı tığlamakla görevli kişiye ‘kurbancı’ denir. Hizmet piri İmam Rıza'dır. Kurban tekbirle-nip aşık tarafından bir deyiş okunduktan sonra kurbancı meydana gelerek kurban olacak hayvanı tutar ve dededen hizmet duası alır: *Bismişah allah Allah, kurbanlarımız kabul, muratlarımız hasıl olsun, kurbanlarımız Hak huzurunda kabul ola, burada durak ahirette burak ola, kurbancı İmam Ali Rıza efendimizden şefaata olsun, gerçeğe hü*” (Ersal 2016:250). Buna benzer kurban hizmetinde okunan birçok gülbeng vardır. Ersal'ın (2016:234-254) adı geçen eserinde kurban hizmeti ile ilgili detaylı bilgiler ve görseller bulunmaktadır. Bu gülbengler ritüeli ve ritüelin yapılma nedenini açıklar. Beyitte ifade edildiği gibi Aleviler için kurban tığlamak, Allaha bağlılığı, Ehli Beyt'e duyulan sevgi ve hürmeti ortaya koymaktadır. Yine beyitte ifade edildiği gibi Alevi erkânına göre ‘kurban talibin borcu’dur. Buna göre Hz. Ali'ye talip, Hz. Hüseyin'e yol evladı, Hz. İbrahim'e millet olduğunu ispat etmek için kurban tığlamak zorunludur (Arslanoğlu 1998:11, Yörükkan 2006:268).

Kurbanlık, başı ile göğsü arasından bir yerden iyice bileylenmiş bir bıçak ile tığlanır. İslam coğrafyasında bu çeşit kurban tığlamaya ihtiyari tezkiye denilmektedir (Akyüz 2008: 36). Bu yönüyle Tunceli'de kurban tığlama diğer İslam coğrafyalarında yapıldığı gibi ihtiyari tezkiye şeklinde yapılmaktadır.

Kadınlar, çocuklar, sarhoşlar, akli yerinde olmayanlar kurban tığlayamadıkları gibi, kadınları kurbanın başına çağırmak Tunceli’de bir gelenektir. Tığlanan kurbanın başında kadınların bulunması aslında Hz. Peygamberin sünnetini taklit niteliğindedir. Nitekim “*Hız. Peygamber, Hız. Fatıma’ya hitaben ‘kalk ve kurbanın başında bulun. Kurbanın dökülen ilk kan damlası ile yaptığın günahlar af-fedilir’ demiştir*” (Daryal 2009: 36).

Tunceli yöresinde tığlanan kurbanın yönü Kibleye doğru çevrilir. Bunun anlamı ‘*bütün dinlerden vazgeçerek Hız. Muhammed’in ve Ehlibeytinin dinine girdik ve bağlılığımız yalnız Allah’adır*’ demektir. Bununla birlikte kurban tığlanırken “*bismilla-hi*”, “*la ilahe illallah*”, “*allahu ekber*”, “*ya Allah, ya Muhammet, ya Ali*” denilmeden kesilen kurban kurban kabul edilmez” (5 nolu kaynak kişi ile yapılan görüşmeden). Bu uygulama, Hac suresinin 22/36 ayetlerinde “*Kurbanlarınızda Allahın adını anın*” ayetinden dolayıdır. Kurbanın başındaki dede “*Bismillah Allah-u Ekber*” dedikten sonra “*Kurbanı Halil/ Fermanı celil/ Canı İsmail/ Peyiği Cebrail / Allah-u Ekber, Allah-u Ekber, Allah-u Ekber/Kurbanlarınız kabul, muratlar hasıl ola/ Dergah-ı izzetine yazılmış ola/ Dildeki dileklerinize, gönüldeki muratlarınıza vasil ola/ Kurbanlarınız kazaya kalkan, belaya bekiçi ola/ Muhammed Mustafa’nın ve yüce Ehlibeytinin şefaatları üzerimizde hazır ve nazır ola/ Duası bizden, kabulü de Allah’tan ola/ Allah, Muhammed, Ya Ali*” şeklinde bir gülbenk (dua) okuduktan sonra kurban tığlanır (6 nolu

dede ile yapılan görüşmeden). Bu ritüele kurban tekbirleme denir. “Kurbanlar tekbirlenmek için kurban sahipleri tarafından meydana getirilince dede kurbanın kabulü için bir gülbeng okur. Dedenin gülbengi bitince kurbanların tekbirlenmesi inanç pratiğine geçilir” (Ersal 2016:239). Ersal (2016:239-254), kurban tekbirleme ritüeli ilgili zengin bilgi ve görseller derlemiştir. Kurban tekbirleme cem ritüeli içinde ve dışında yol için kesilen her kurban yapılır. Adak için yapılan kurbanlarda tekbirleme kısa tutulurken cemlerde beyit tamamen okunur, kurbançı hizmeti ile beraber aşık/zakir de görevini ifa eder.

Sonuç

Bu makalede, eski Türklerdeki kurban sunu/sungu ritüeli ile Tunceli Alevilerinin kurban ritüeli karşılaştırılmış, benzerlikler anlaşıl-maya çalışılmıştır. Veriler, eski Türklerin kurban pratikleri ile Tunceli Alevilerinin kurban pratiklerinin dayandığı ortak bir temel yapı olabileceğini göstermiştir. Makalede geçen Tunceli yöresindeki kurban ritüeline ait birçok uygulamanın eski Türk dünyası ile benzer uygulamalar olduğunu ortaya koymuştur. Küreselleşme ve toplumsal değişim nedeniyle, Türkistan ile Tunceli arasındaki ortak yapıya ait birçok gelenek, örf, adetler yok olmuştur. Bu makale verileri toplumsal değişimin yoğun baskısına rağmen henüz kaybolmamış az sayıdaki birtakım halk inançlarına dayanılarak derlenebilmiştir. Bu kadar az veri bile Tunceli’den Türkistan’a ortak bir kültürel yapının uzandığını göstermiştir.

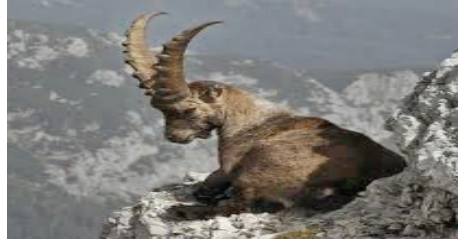
Foto 1: Hasan Halife ziyaret yerinde boynu renkli bezlerle süslenmiş koç başlı bir mezar taşı. Bu mezar taşı, eski Türklerin kurbanlıklarını süslemesinin bir taklidi mahiyetinde etnografik bir delil olması bakımından dikkat çekicidir. Tunceli/ Pertek, Koçpınar Köyü.

Foto2: Köy evlerine asılan kurban boynuzları, Tunceli.

Foto3: Yüksek bir kaya üzerinde saygı ile korunan çok sayıda kurban boynuzu. Tunceli/Nazimiye, Düzgün Baba Ziyareti.

Foto 4: Tunceli yöresinde inançlarında kutsal olduğuna inanılan, öldürülmesi günah kabul edilen dağ geyiği bir başka ifadeyle dağ keçisi. Tunceli/Munzur Vadisi.

Foto 5: Kurban tıglanırken yakılan mum. Eski Türklerde kurban kesilirken ya da kötü ruhlardan korunmak için mum yakılmıştır. Tunceli/ Gole Çetu ziyareti.

KAYNAK KİŞİLER

- K.K.1:** Tunceli, Nazimiye ilçesi 1933 doğumlu, Kureyşhan Ocağı mensubu, Alevi dedesi.
K.K.2: Tunceli, Nazimiye ilçesi 1928 doğumlu, Kureyşhan Ocağı mensubu, Alevi dedesi.
K.K.3: Tunceli, Nazimiye ilçesi 1945 doğumlu, Talip.
K.K.4: Tunceli, Ovacık ilçesi 1938 doğumlu, Talip.
K.K.5: Tunceli, Ovacık ilçesi 1971 doğumlu, Talip.
K.K.6: Tunceli, Merkez 1941 doğumlu, Sarısalıtuk Ocağı mensubu, Alevi dedesi.
K.K.7: Tunceli, Pülümür ilçesi 1953 doğumlu, Talip.
K.K.8: Tunceli, Mazgirt ilçesi 1943 doğumlu, Baba Mansur ocağı mensubu, Alevi dedesi.

KAYNAKÇA

Akgün, Engin. "Şamanist Türk Halklarında Kurban Sungusu ve Kendisine Kurban Sunulan Varlıklar. Eski Türklerde Kurban Kültürü." Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. (172). 2007:139-153.

Aksoy, Mustafa. *Tunceli'de Koç Koyun Heykelleri ve Balballar*. (Erişim tarihi: 23. 02. 2015) 2012:17-20.

- Akyüz, Vecdi. "Fıkhi Açılan Kurban". *Uluslararası Kurban Sempozyumu*. İstanbul: Bayrampaşa Belediyesi Yayınları. 2008: 25-42.
- Arslanoğlu, İbrahim. "Çubuk Yöresi Alevilerinde Dar Kurbanı". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. (6). 1998: 11-33.
- Barkan, Ömer Lütfü. *Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler*. Vakıflar Dergisi. (II). 1942: 279-304.
- Bekki, Selahaddin. "Türk Mitolojisinde Kurban". *Akademik Araştırmalar Dergisi*. 1(3). 1996: 16-28.
- Bilgiseven, Kurtkan Amiran. "Türkiye'de Milli Birliği Bozan Ayrılık (Alevi-Sünni Ayrılığı)". İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları, 1991.
- Daryal, Murat Ali. *Kurban Kesmenin Psikolojik ve Metafizik Temelleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2009.
- Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*. Atalay, F. (çev.) C. III, Ankara: TDK Yayınları, 2006.
- Erdoğan, Hüseyin. *Tunceli Gerçeği*. İstanbul: Ayırkoto Yayınları, 2009.
- Erginer, Gürbüz. *Kurban, Kurbanın Kökenleri, Anadolu'da Kanlı Kurban Geleneği*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997.
- Eröz, Mehmet. *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik*. İstanbul: Otağ Matbaacılık, 1997.
- Ersal, Mehmet. "Alevi İnanç Sistemindeki Ritüelikle Özel Terimler: Musahiplik". *Turkish Studies*, 6(1). 2011:1087-1110.
- Ersal, Mehmet. "Alevilik Kavramlar ve Ocak Sistemi -Çubuk Havzası Örneği-" Ankara. Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları. 2016.
- Gündüz, Şinasi. "Dinlerde Tanrıya Yakınlaşma Aracı Olarak Kurban." *Uluslararası Kurban Sempozyumu*. İstanbul: Bayrampaşa Belediyesi Yayınları. 2008: 65-74.
- İnan, Abdülkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: TTK Yayınları, 1986.
- Koç, Adem. "Kütahya Soğukçeşme (Avdan) Köyü'nde Kurban Ritüeli." *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (20), 2015: 21-34.
- Lyubomir Mikov. *Bulgaristan'da Alevi-Bektaş Kültürü*. Orlin, Sabev. (çev.). İstanbul: Kitap Yayınları, 2008.
- Melikoff, Irène. *Uyur İdik Uyardılar*. İstanbul: Demos Yayınları, 2012.
- Melikoff, Irène. *Hacı Bektaş Efsanesinden Gerçeğe*. İstanbul: Demos Yayınları, 1999.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Alevi ve Bektaş İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Ögel, Bahattin. *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Rençber, Fevzi. "40 Soruda Adıyaman'da Geleneksel Alevilik." *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. (56), 2010: 395-406.
- Roux, Jean-Paul. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2002.
- Tanyu, Hikmet. *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnançları*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1986.
- Yaman, Ali. *Orta Asya'dan Anadolu'ya Yesevilik, Alevilik, Bektaşilik*. İstanbul: Elips Yayınları, 2006.
- Yaman, Ali. "Alevilikte Ocak Kavramı: Anlam ve Tarihsel Arka Plan." *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. (60), 2011: 43-64.
- Yeniçeri, Celal. *Kutsal Kesim Kurbanı Yeniden Bakış ve Hz. Peygamberin Kurbanları*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2009.
- Yıldırım, Erdal. *Tunceli Aleviliği*. TC. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum, 2010.
- Yuan-Ch'aopi-Shi. *Moğolların Gizli Tarihi*. Temir, Ahmet. (çev.). Ankara: TTKYayınları, 1995.
- Yörükân, Yusuf Ziya. *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*. Yayıma Hazırlayan: Turhan Yörükân. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006.